

Botsende beschavingen

Over Samuel P. Huntington

Patrick Stouthuysen

Politoloog aan de VUB

Af en toe verschijnt een boek dat perfect de tijdsgeest uitdrukt. Zo had je bij het begin van de jaren negentig Francis Fukuyama's *The End of History and the Last Man* (Fukuyama, 1992). De boodschap was dat de grote debatten, die deze en vorige eeuw het politieke toneel hadden gedomineerd, waren beslecht. De vragen naar de beste politieke en economische ordening leken opgelost. Er waren immers geen alternatieven meer denkbaar voor de democratie en de markteconomie. Fukuyama's boek paste in het tijds-klimaat net na de val van de Muur en net voor het uiteenspatten van Joegoslavië. Er bestond toen nogal wat optimisme over "een nieuwe wereldorde", over het universeel worden van de normen van mensenrechten, over de vanzelfsprekende verspreiding van de democratische beginselen en de verenigende kracht van vrij economisch verkeer.

Inmiddels is de tijdsgeest wel heel erg veranderd. In een groot aantal vroegere communistische staten is de economische en democratische transitie vastgelopen. De globalisering van de economie wordt vooral als bedreigend ervaren. Internationale organisaties krijgen geen greep op de complexe nieuwe politieke verhoudingen. Etnische tegenstellingen, militante nationalismen en fundamentalistische bewegingen lijken een eindeloze rij oncontroleerbare conflicten aan te kondigen. Het einde van de geschiedenis is nog lang niet in zicht.

In de zomer van 1993 publiceerde Samuel P. Huntington in *Foreign Affairs* een artikel met de dreigende titel "The Clash of Civilizations?" (Huntington, 1993). Huntington schetste daarin een somber en bij momenten apocalyptisch beeld van "botsende beschavingen", van een toekomstige

stige verdeling van de wereld in machtsblokken op basis van historisch-culturele tradities. Huntington maakte de wereldpolitiek opnieuw overzichtelijk. Hij onderscheidde vriend en vijand en zette de grote lijnen uit voor een nieuw Amerikaans - en ook Westers - buitenlands beleid. De impact van het artikel op beleidsmakers was naar verluidt groot.

Toch nieuwe wereldorde

Samuel Huntington, vandaag hoogleraar in Harvard, is één van de "grand old men" van de Amerikaanse politicologie. Sommige van zijn vroegere werken - over de verhouding tussen en leger en staat in moderne samenlevingen, over de problemen van staatsvorming na de dekolonisatie, over democratiseringsprocessen - hebben binnen dat vakgebied inmiddels de status van klassieker verworven. Net zoals zijn companen Henry Kissinger en Zbigniew Brzezinski, zette ook Huntington de stap naar het beleid. Zo maakte hij, onder Jimmy Carter, deel uit van de nationale veiligheidsraad.

Huntington wordt vaak tot de "neo-conservatieven" gerekend. Een term die precies in de nadagen van Carters presidentschap opgang maakte. De neo-conservatieven maakten zich zorgen over de idealistische, wereldvreemde en linkse koers die ze op dat moment in de Amerikaanse politiek en in de samenleving meenden te bespeuren. Huntington deelde die bezorgdheid.

Eind vorig jaar verscheen in boekvorm een uitgewerkte vorm van het inmiddels beruchte *Foreign Affairs* artikel. In *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (Huntington, 1996) neemt Huntington niets terug van wat hij eerder beweerde. Het vraagt tekenen dat in

het artikel achter de titel stond, is nu zelfs verdwenen.

Het boek is opgebouwd rond vijf duidelijke stellingen, die aan de hand van een grote hoeveelheid feitenmateriaal worden toegelicht:

1. "modern" is niet hetzelfde als "westers": het is perfect mogelijk dat landen moderniseren, zonder daarom ook het westers beschavingsmodel over te nemen;
2. de macht van het Westen neemt af;
3. meer en meer tekent zich een nieuwe politieke wereldorde af via de lijnen van een aantal duidelijk onderscheiden "beschavingen";
4. de universalistische aanspraken van het Westen botsen met andere beschavingsmodellen en houden dan ook een groot conflictpotentieel in;
5. het overleven van het Westen hangt af van de mate waarin de Verenigde Staten bereid zijn zich te affirmeren als de behoeders van een uniek, maar niet universeel en dus ook niet exporteerbaar beschavingsmodel.

De tanende macht van het Westen

Huntington gelooft niet dat de wereld steeds uniformer zal worden. Industrialisering, een stijgende levensstandaard, verstedelijking en een veralgemeend hoger opleidingsniveau, hoeven niet noodzakelijk ook gepaard te gaan met een levenspatroon zoals zich dat in het Westen ontwikkelde. Schijn bedriegt, aldus Huntington. Op het eerste gezicht is het alsof de verschillen worden uitgevlakt. Teenagers in Seoul of Los Angeles, in Moskou of New Delhi, lijken de dragers van één wereldcultuur. Ze delen het enthousiasme voor Coca-cola, Mc Donald, rap en computerspelletjes. Dat wil evenwel niet zeggen dat ze ook gewonnen zijn voor de westerse waarden en normen.

Huntington verwijst naar Japan en naar een aantal islamitische landen. Volgens hem zijn dat voorbeelden van staten die consequent het pad van de modernisering zijn opgegaan, zonder daarbij hun eigen cultuur op te geven. Huntington meent trouwens dat wie vandaag in het Zuiden tot de geschoolde elite behoort, al lang niet meer westers wenst te worden. Overal wordt de eigen identiteit gekoesterd. Er vindt een wereldwijde herwaardering en herontdekking van eigen

tradities plaats. Wat gemeenlijk als fundamentalisme wordt omschreven, is daarvan slechts één uiting.

Waarom is dat zo? Huntington meent, en dat is zijn tweede stelling, dat er een omslag plaatsvond, omdat het Westen vandaag als een zwakke macht wordt gezien. Niemand identificeert zich graag met verliezers. Huntington geeft cijfers die aantonen dat het westers aandeel in de wereld effectief kleiner wordt. Politiek, demografisch en economisch is het Westen lang niet meer zo machtig als het ooit is geweest. Je kan die cijfers uiteraard ook anders interpreteren: het reële aandeel van het Westen in de wereld staat vandaag meer in verhouding tot het bevolkingsaantal of oppervlakte. Dat hoeft daarom geenszins te betekenen dat het Westen achteruitboert.

Huntington ziet dat anders. Hij citeert instemmend Aziatische auteurs die het hebben over de nakende ondergang en de algemene decadentie van het Westen. Huntington treedt de sterke man van Singapore, Lee Kwan Yew, bij in diens kritiek op een lui, volgevreten en boven zijn stand levend avondland. Singapore is volgens Huntington trouwens een goed voorbeeld van modernisering met behoud van eigen identiteit. Een model waaraan nogal wat landen in het Zuiden zich kunnen optrekken.

De stelling dat het mogelijk is te moderniseren, zonder daarom ook het Westers beschavingsmodel over te nemen, kan sympathiek klinken. Geen naïverij van het Westen, geen export van typisch westerse instellingen. In feite heeft Huntington het over iets anders. Hij meent dat democratie en mensenrechten "typisch westerse" uitvindingen zijn. Landen in het Zuiden die moderniseren, hebben daar geen boodschap aan. Het Westen maakt de fout die landen met de eigen standaarden te meten. Zo maakt het zich overal vijanden. Huntington is vol begrip voor autoritaire heersers. Je moet ze begrijpen vanuit hun traditie. Dat argument gebruiken die potentaten ook. Zo is Lee Kwan Yew vandaag de meest uitgesproken propagandist van "Aziatische waarden". Democratie en mensenrechten zouden typisch zijn voor de westerse, individualistische cultuur. Bij de Aziatische samenlevingen hoort, op basis van tradities als het confucianisme, veel-

eer een hiërarchisch en paternalistisch politiek systeem. In Singapore heeft men dat door en daarom is men welvarend geworden.

Uiteraard moet je met dat soort beweringen heel zorgvuldig omspringen. Je kan er alle kanten mee uit. Zo heette het lange tijd dat precies de confucianistische traditie economische ontwikkeling in de weg stond. Vandaag hoor je dan dat de geheime kracht van de Aziatische tijgers net in dat confucianisme schuilt. Het is bovendien niet zo verwonderlijk dat een autoritair en paternalistisch staatsman als Lee Kwan Yew een interpretatie van de "Aziatische traditie" voorstaat, die zijn positie kan versterken. De realiteit is evenwel dat je vandaag overal in Azië bewegingen voor meer democratie vindt. Van Katmandu tot Bangkok komen mensen op straat voor mensenrechten en politieke participatie. Precies die dingen dus die Huntington, in het spoor van Lee Kwan Yew, afwijst als typisch westerse producten.

Huntington maakt nergens duidelijk wat precies het cruciale onderscheid is tussen een "westerse" en een "niet-westerse" vorm van modernisering. Ook het begrip "modernisering" blijft vaag. Dat een moderniserend niet-westers land niet blindelings en ondoordacht allerlei typisch Europese praktijken en instellingen moet overnemen, spreekt voor zich. Of een land zich ook kan moderniseren zonder op termijn ook één of andere vorm van politieke participatie, inspraak of respect voor individuele rechten en vrijheden in te voeren, is een vraag van een heel andere orde.

Net in dat land - Japan - dat Huntington als voorbeeld geeft van een "niet-westerse" vorm van modernisering, moet je constateren dat voortschrijdende modernisering ook politieke democratisering en maatschappelijke detraditionalisering in het leven roept. Je ziet trouwens hetzelfde in Iran. De ayatollahs zullen de teugels moeten vieren, willen ze modernisering mogelijk maken. Dat heeft, in beide gevallen, niets te maken met het naäpen van het Westen.

Economische modernisering roept onvermijdelijk een hoog opgeleide bevolking in het leven, die haar mening zal willen laten doorklinken in het beleid en die politieke participatie eist. Wie wil moderniseren, zal één of andere vorm

van democratisering moeten aanvaarden. Landen zullen, in tegenstelling tot wat Huntington denkt, méér op elkaar lijken.

Zeven werelden en meer

Huntingtons derde stelling spreekt het meest tot de verbeelding. In plaats van één wereld krijgen we er zeven of acht. De wereld wordt herkend op basis van culturele affiniteiten: staten vallen uiteen, andere klonteren samen. De oorlog in Joegoslavië toont waar het in de toekomst zal om gaan: eeuwenoude conflicten, tussen mensen die tot verschillende beschavingen behoren, steken opnieuw de kop op.

Huntington produceert een kaart van Europa, waaruit moet blijken dat precies op die punten waar verschillende beschavingen elkaar raken, conflicten plaatsvinden. Europa staat op voet van oorlog, daar waar ooit de grenzen liepen tussen het oostelijk en het westelijk deel van het Romeinse rijk, waar, in het oosten, het Heilig Roomse Rijk ophield, en waar de grenslijn liep tussen het Oostenrijk-Hongaarse en het Ottomaanse rijk. De nieuwe grenzen die zich, na het uiteenvallen van het oostblok en van de Sovjet-Unie, in Oost-Europa aftekenen reproduceren, aldus Huntington, eeuwenoude demarcaties tussen beschavingen. Dat patroon kunnen we in de toekomst vaker verwachten.

Wat heet overigens een "beschaving"? Het is misschien best de auteur zelf aan het woord te laten: "A civilization is the highest cultural grouping of people and the broadest level of cultural identity people have, short of that which distinguishes humans from other species. It is defined both by common objective elements, such as language, history, religion, customs, institutions, and by the subjective self-identification of people." Of nog: "Civilizations are the biggest 'we' within which we feel culturally at home as distinguished from all other 'thems' out there".

Huntington beklemtoont dat "beschavingen" kunnen veranderen en door de betrokkenen doorheen de tijd anders kunnen worden beleefd. Niettemin hanteert hij een zeer essentialistische en deterministische interpretatie. Het verleden van een cultuur blijkt zeer sterk het heden en de toekomst te bepalen. Zo vind je uitspraken als

"de essentie van de Westerse Beschaving is de Magna Charta" of "de essentie van de Islam is verovering". Het Westen is natuurlijk ook de Inquisitie of, dichter bij huis, Hitler en het nationaal-socialisme. Net zoals de Islam meer is dan fanatieke zelfmoord-commando's. Dat past niet in het plaatje en is dan blijkbaar ook niet "typisch" voor die beschavingen.

Beschavingen kunnen, wat hun essentie betreft, ook niet veranderen. Huntington besteedt nogal wat aandacht aan Kemal Ataturks pogingen om Turkije te seculariseren en te moderniseren. Huntington verwijt Ataturk dat hij daardoor de beschaving waartoe hij behoorde heeft verraden. Een échte Turkse leider zou zijn land tot de kernstaat van de Islam-beschaving hebben gemaakt. Voor Rusland geldt hetzelfde. De slavofielen hebben het bij het rechte eind. Terugplooiën op de eigen orthodoxe traditie. Het moet duidelijk zijn dat Huntington een zeer selectieve interpretatie van de realiteit geeft. Verschillen binnen beschavingen worden consequent onderschat, verschillen tussen beschavingen overschat.

Zo vindt nog altijd het grootste deel van de militaire conflicten binnen beschavingen plaats. Dat kan je zelfs aflezen van Huntingtons cijfers, die hij in functie van zijn stellingen uiteraard anders interpreteert. De geschiedenis van elke beschaving waarbinnen verschillende staten bestaan, is een geschiedenis van oorlogen. Om dat te weten, hoef je geen historicus te zijn. Huntington neemt de nationalistische of fundamentalistische retoriek voor waarheid. Wie verschillen tussen beschavingen claimt, kan op Huntingtons instemming rekenen. Wie wijst op overeenkomsten, is een dromer. Wie zich over de grenzen van zijn eigen beschavingen begeeft, zal volgens hem altijd een buitenstaander blijven.

Andere waarden en normen

Huntington houdt de zaken graag overzichtelijk. Beschavingen hebben een bepaalde vaste essentie. Van die essentie gaat een determinerende kracht uit, die door niets of niemand kan worden gestopt. Waar beschavingen in elkaars vaarwater komen, kan je conflicten verwachten. Dat is Huntingtons vierde stelling.

Vermits het Westen universele aanspraken

heeft - respect voor de mensenrechten, voor internationaal recht - stevent het onherroepelijk op conflicten af. Vandaar dat het Westen maar beter die verkeerd begrepen zendingsdrang opbergt. Zeur niet tegen Chinese leiders over mensenrechten. Aanvaard dat men er in andere beschavingen andere waarden en normen op nahoudt.

Eerst dit. Huntingtons logica luidt: als er culturele verschillen in het geding zijn, dan komen er conflicten. Je kan die logica ook omdraaien. Als er conflicten tussen mensen bestaan, dan zullen ze eventuele culturele verschillen accentueren en desnoods zelfs verzinnen. Een hilarisch voorbeeld daarvan zag je een tijdje geleden op de *Zevende Dag*. In een fusiegemeente voelden de inwoners van één van de deelgemeenten zich tekortgedaan. Een woordvoerder van die inwoners onderstreepte vervolgens de culturele verschillen die tussen de verschillende deelgemeenten bestonden. Soms neemt die logica veel dramatischer vormen aan. De Amsterdamse antropoloog Mart Bax beschrijft hoe op het Bosnische platteland de verschillende clans, die vaak al sinds mensenheugnis met elkaar op gespannen voet leefden, elkaar plots etnisch gingen stigmatiseren. Als je de andere clan tot "Kroaat" of "Moslim" bestempelde, kreeg je immers wapens van de Serviërs. Van de weeromstuit gingen je rivalen zich dan effectief "Kroaat" of "Moslim" noemen, om ook bondgenoten te vinden (Bax, 1995).

Voor de oorlog werd in Bosnië gekscherend beweerd dat Moslims Bosniërs waren die niet naar de moskee gingen, dat Kroaten Bosniërs waren die de katholieke mis niet bijwoonden en Serviërs Bosniërs die de orthodoxe kerk niet bezochten. Om maar te zeggen dat er van identificatie langs culturele of beschavingslijnen weinig of geen sprake was. Bart Tromp omschrijft het in zijn boek over de Balkan als volgt. "Er is geen oorlog ontstaan omdat Serviërs en Kroaten elkaar haten. Het ligt anders. Een aantal extremisten is een oorlog begonnen alsof een onderscheid tussen 'Serviërs' en 'Kroaten' het enige politiek relevante verschil tussen mensen mag zijn, en in dat conflict worden mensen gedwongen zich te identificeren als 'Serviër', 'Kroaat' (of 'Moslim', of 'Sloveen'). Met andere woorden: het is de oorlog

die etnische conflicten creëert, in plaats van dat etnische conflicten tot oorlog leiden" (Tromp, 1996).

Het denken in termen van culturele identiteiten en tegenstellingen is een manier om orde en samenhang in de sociale werkelijkheid te scheppen. Het is een subjectief beleefde werkelijkheid. Het is een vorm van ideologisch denken. Dat zal Huntington niet ontkennen. Wél meent hij dat het om een heel sterke ideologie gaat, zo sterk dat mensen er haast vanzelfsprekend instappen. Zo sterk, dat ze, wanneer ze in conflict komt met andere ideologieën, wel haast automatisch aan het langste eind moet trekken. Daarom, meent Huntington, stevenen we af op een botsing der beschavingen.

Het zou absurd zijn te loochenen, dat het denken in termen van culturele identiteiten en tegenstellingen een factor van belang is in de samenleving en de politiek. Wél overschat Huntington de wervende kracht die er vanuitgaat. Zo kunnen mensen effectief gemobiliseerd worden op basis van hun islamitische identiteit. Maar diezelfde mensen hebben allemaal ook een nationale identiteit of een identiteit op basis van hun sociaal-economische positie. Voorts kunnen ze zich ook tot heel verschillende strekkingen en tendenzen binnen de Islam bekennen. Beschavingen zijn geen monolieten. Er staan altijd verschillende identiteiten - of identiteitsaanspraken - op het spel. In Sarajevo vochten Bosnische Serviërs en Bosnische Kroaten samen met Bosnische Moslims, tegen Bosnische Serviërs die zich identificeerden met een Groot-Servië.

Flexibele culturen

Mensen identificeren zich met een beschaving of een bepaalde cultuur, met een nationale, religieuze of etnische groep. Als Huntington daarvoor aandacht vraagt, als hij erop wijst dat we, ten tijde van de Koude Oorlog, het belang daarvan onderschatten, dan heeft hij gelijk. Het besef tot een bepaalde cultuur of beschaving te behoren, kan het verschil maken. Culturen of beschavingen bestaan evenwel niet als dusdanig, los van concrete mensen. Huntington gaat ervan uit dat het verleden, de traditie waarin men is geworteld, ook het heden bepaalt. Dat is uiteraard een

vereenvoudiging. Tradities moeten ook steeds weer worden overgedragen aan nieuwe generaties. Daarbij worden ze voortdurend geïnterpreteerd en geherinterpreteerd.

Als het verleden zo'n grote invloed heeft op het heden, dan is dat omdat mensen van vandaag dat verleden reproduceren. Omdat ze voor zichzelf en voor anderen, bewust of onbewust, een identiteit creëren met behulp van bepaalde interpretaties van het verleden. In de sociologie wordt soms een mooie metafoor gebruikt om aan te duiden hoe mensen zich verhouden tot hun cultuur. Cultuur is als een "gereedchapskist" (Swidler, 1986). Een overgeërfde verzameling werktuigen, waaruit mensen kunnen putten en die ze voor verschillende dingen kunnen gebruiken. Ze kunnen er proberen dezelfde dingen mee te maken als hun voorgangers of ze kunnen iets nieuws bedenken. Ze kunnen gereedschap laten voor wat het is en ze kunnen ook proberen nieuw gereedschap te maken, waarbij ze zich al dan niet op bestaande modellen kunnen inspireren.

Culturen zijn veel flexibeler, veelvormiger en opener dan Huntington meent. Er gaat geen oncontroleerbare, dwingende kracht vanuit. Soms geloven mensen dat wel. En dan krijgt een traditie effectief een dwingend karakter. Op andere momenten zijn mensen veel minder streng in de leer en verzinnen ze ter plekke een traditie om nieuwe praktijken te verrechtvaardigen. Zo hebben we nogal wat van onze "aloude middeleeuwse gebruiken" in de negentiende eeuw bedacht (Hobsbawm en Ranger, 1983). Als het ons uitkomt, zetten we tradities voort. Anders laten we ze een stille dood sterven. Het vreemde is dat Huntington dat in zijn betere momenten ook wel weet. In de jaren vijftig werd wel eens beweerd dat het katholicisme het welslagen van democratische experimenten in de weg stond. Het katholieke geloof was immers autoritair en gezagsgetrouw. In *The Third Wave* beschreef Huntington hoe overal ter wereld, sinds de jaren zestig, katholieken die leer in bevrijdende zingen interpreteren (Huntington, 1991). Zo stonden ze aan de wieg van menige democratische omwenteling.

Sommige tradities zijn taai. Soms zijn ze zo verweven met het dagelijkse bestaan dat we ons

geen leven buiten die tradities kunnen voorstellen. Niettemin zijn ze ook altijd mensenwerk. De dwingende kracht van culturen en beschavingen is maar net zo sterk als mensen geloven.

Een nieuwe vijand gevraagd

Huntingtons laatste stelling richt zich tot de Amerikaanse beleidsmakers. Die moeten zich affirmeren als de behoeders van een uniek, maar niet universeel en dus ook niet exporteerbaar beschavingsmodel. Huntington gaat er, net als Spengler of Toynbee, vanuit dat beschavingen komen en gaan, dat ze levenskrachtige en vermoeide fasen doormaken, dat ze soms in volle expansie zijn en zich dan weer terugplooiën, dat ze groeien en stagneren. Volgens Huntington heeft het Westen vandaag het vertrouwen in eigen kunnen en de wil om zich te affirmeren, verloren. Het Westen gelooft niet langer in zichzelf. Het maakt een identiteitscrisis door. Dat is het gevolg van het verdwijnen van de oude vanzelfsprekendheden.

De oorzaak ligt bij de economische globalisering, bij de migratiestromen, maar vooral, bij het wegvallen van de Koude Oorlog-tegenstelling. Immers, we bepalen wie we zijn door ons af te zetten tegen wat we niet zijn. Het Westen was niet-communistisch. Dat gaf samenhang, dat gaf zin en betekenis aan onze ondernemingen. Vandaag hebben we opnieuw nood aan duidelijke afbakeningen. Door positie te kiezen tegenover de andere beschavingen, kan het Westen opnieuw zichzelf bepalen. Dat zal een nieuwe impuls aan de vermoeide en verdeelde samenleving geven. Door ons tegenover anderen af te zetten, zullen we het ook opnieuw eens worden over wie we zijn. Dan zullen we onze tijd en onze energie niet langer verliezen met demoraliserende praatjes over multiculturalisme en relativisme. Huntington stelt het niet zo scherp als onwelwillende recensenten beweren (Holmes, 1997). We hebben niet zozeer een nieuwe vijand nodig, dan wel rivalen waartegen we ons kunnen afzetten en affirmeren. Alleen zo kunnen we bepalen wie we zijn en wat we willen. Zonder de anderen zijn we niets.

Een misser!

The Clash of Civilizations is een verontrus-

tend boek. Je kan het lezen als de intellectuele rechtvaardiging van een doorgedreven cultureel exclusionisme. Het Westen is het Westen: niet beter, maar anders, dan andere beschavingen. Die verschillende beschavingen zijn onverzoenlijk en zullen elkaar nooit begrijpen. Komen ze te dicht bij elkaar, dan komt er narigheid van. Het beste is dan ook dat ieder op zijn kluit blijft. Een werkelijke dialoog is onmogelijk. Laat staan assimilatie. Zo zullen Islamiëten altijd vreemden in onze samenleving blijven. Hoezeer ze zich ook aanpassen en integreren, uiteindelijk blijven ze bovenal loyaal aan een andere beschaving. Je kan ze dan ook nooit echt vertrouwen. Mensen zijn veroordeeld tot de eigen beschaving, de eigen cultuur, het eigen volk.

Met dit boek geeft Huntington, bewust of onbewust, een intellectuele fundering aan het populistisch nationalisme van nieuw rechts. Dit boek is koren op de molen van de bange blanke mannen. Dat is uiteraard geen argument tegen Huntingtons stellingen. Die stellingen kloppen echter, zoals hierboven beschreven, om andere redenen niet. *The Clash of Civilizations* is uitermate de moeite waard als tijdsdocument. Als handleiding in het labirint van de wereldpolitiek is het evenwel onbruikbaar. Met Huntington als gids loop je verloren.

Leeswijzer

- Bax, Mart, (1995), *Medjugorje: Religion, Politics, and Violence in Rural Bosnia*, Amsterdam, VU Uitgeverij.
- Fukuyama, Francis, (1992), *The End of History and the last man*, Harmondsworth, Penguin Books.
- Hobsbawm, Eric en Ranger, Terence, (1983), *The Invention of Tradition*, Cambridge, Cambridge U.P.
- Holmes, Stephen, (1997), In Search of New Enemies, *London Review of Books*, 24 april 1997, p. 3-10.
- Huntington, Samuel P., (1991), *The Third Wave. Democratization in the late Twentieth Century*, Norman, University of Oklahoma Press.
- Huntington, Samuel P., (1993), *The Clash of Civilizations?*, *Foreign Affairs*, 72, p. 22-49.
- Huntington, Samuel P., (1996), *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon & Schuster.
- Swidler, Ann, (1986), Culture in Action: Symbols and Strategies, *American Sociological Review*, 51, p. 273-286.
- Tromp, Bart, (1996), *Verraad op de Balkan. Een kroniek*, Nieuwegein, Aspekt Uitgeverij.